

DEŞT-İ KIPÇAK ve CUCİ ULUSU

Mustafa Kafalı

XIII. yüzyılın başlarında Cengiz İmparatorluğu'nun teessüsü, Türk tarihinin seyrinde ehemmiyeti büyük olan etnik hareketlerin meydana gelişine âmil olmuştur. Bu hareket neticesinde bu yüzyıla gelinceye kadar mevcut olan Târihî Türk İlleri, il yapılarını kaybederek parçalanmalara uğramışlar, buna mukabil olarak yeni teşekkül edecek olan ulusların ana unsurunu teşkil etmişlerdir. Böylece Divânü lügati't-Türk'de adları geçen ve XI. yüzyılda varlığı bilinen Uygur, Karluk, Kıpçak, Kırgız, Kalaç, Yağma, Çigil, Tuhsi, Ağaçeri, Bulgar, Başkurt, Sibir vb. Tarihi Türk İlleri XIII. yüzyılda meydana gelen Cuci, Çağatay ve İlhanlı Ulusları'nın esası olmuşlardır. Bilhassa «Şin-Yuan-Şi», Manghol'u Niuça Topça'an» ve Reşidüddin'in «Câmi'ü't-Tevârih» inden mufassal olarak isimlerini öğrendiğimiz Mogol kabîlelerinin ekserisi, bu yüzyılın ilk yarısındaki istilâ hareketi dolayısıyla, Türk nüfusunun kesif olduğu Deşt-i Kıpçak, Türkistan ve Azerbaycan'a dağılmışlardır. İstilâ sırasında Mogol kabîleleri kendilerinden sayıca kalabalık bir çok Türk topluluklarını Onagan-Bogol' sistemi ile kendi aralarında taksim ederek bünyelerine katmışlardır. Bunun neticesi olarak Uluğ-Yurt'da kalarak kavmiyetlerini muhafaza eden Mogollar ile Cengiz sülâlesi'nin kağanlık şubesi istisna edilirse, diğer üç ulustaki Mogol kabîleleri ile Cengiz evlâdı, yüz sene gibi bir zaman içinde kâmilten türkleşmişlerdir. Mogollar'ın ve Cengiz evlâdının türkleşmesinde, kendilerinden nüfus itibarıyla çok kalabalık ve daha medenî olan Türk deryasının içinde dağılmalarının rolü büyüktür. Bu meyanda İslâmiyeti de kabul etmiş olmalarının, meydana gelen kaynaşmayı kolaylaştırdığı muhakkaktır. Dolayısıyla XIV. yüzyılın ilk yarısında Cuci, Çağatay ve İlhanlı Ulusları artık tam mâ-

1 Onagan-Bogol, teb'a durumuna düşen Türk il ve boylarının bölüşülerek Mogol kabîlelerinin arasında dağıtılması ve taksim edilmesi demektir. (Wladimirtsov, *Mogollar'ın İytimei Teşkilâtı*, Abdülkadir İnan terc., Ankara 1944, s. 100-109).

nâsiyle birer Türk Ulusu hüviyetinde olacaklardır. Esas itibariyle izah etmeğe çalışacağımız husus Cuci Ulusu olduğu için bu ulusun yapısına girmeden önce ulusun teşekkül ettiği Deşt-i Kıpçak mekanı üzerinde duralım.

a — Deşt-i Kıpçak Mefhumu : Kıpçaklar'ın oturdukları ve yayıldıkları sahayı ifade eden Deşt-i Kıpçak tâbiri, dar ve geniş olmak üzere iki mânâda anlaşılmalıdır. Dar mânâsıyla Deşt-i Kıpçak XI. yüzyılın ortasından XIII. yüzyılın ilk yarısına yâni Mogol istilâsına kadar olan devredeki Kıpçak Hanlığı'nın yayıldığı sahayı ifade etmektedir. Bu hududlar Kıpçak Hanlığı'nın asıl ülkesini ihtiva etmektedir. Kıpçaklar'ın esas yayılma merkezinin İrtiş ve Yayık ırmakları arasında olması hasebiyle Deşt-i Kıpçak, doğuda İrtiş ırmağından başlamaktadır². Batı Sibiryâ'yı, Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları da içine aldıktan sonra Deşt-i Kıpçak'ın batıdaki sınırı Karpat dağlarına dayanmaktadır. Deşt-i Kıpçak, güneyde Kırım'ı içerisine alarak Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek ırmakları hudud olmak üzere Hazar Denizi'ne, Aral gölü'ne ve oradan da Sir-Derya boylarına kadar uzanmaktaydı. Kıpçak ülkesi, kuzeyde ise Slav Prenslikleri ve Orta İdil bölgesindeki yukarı Bulgarya Hanlığı ile hududlanıyordu³.

XIII. yüzyılın ilk yarısında, Deşt-i Kıpçak, kâmilen Cuci evlâdının eline geçmişti. Eski Kıpçak Hanlığı'nın yerini yeni bir devlet almış olmasına rağmen bu ülke yine Deşt-i Kıpçak olarak anılmıştır. Bu durum, Kıpçaklar'ın Deşt-i Kıpçak'da kesif ve köklü olarak yerleşmiş bulduklarını ifade etmektedir. Filhakika Kıpçaklar, kendilerinden önceki isimleri sildikleri gibi, hakimiyeti kaybedip Cuci Ulusu'nun içine dahil oldukları zamanda da isimlerini gördüğü üzere devam ettirmişlerdir. Hatta Arap kaynakları, Cuci Ulusu'ndan bahsederken umûmiyetle «Kıpçaklar» şeklinde zikrettikleri gibi, Cuci ülkesini de «Deşt-i Kıpçak» olarak nakletmişlerdir⁴.

Deşt-i Kıpçak'ın hududları, Cuci Devleti zamanında yukarı Bulgarya Hanlığı'nı Kuban ve Terek ırmaklarından Derbend'e kadar olan Kuzey

² *Hududü'l-âlem*, Minorsky neşr., London 1937, s. 315-317; W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, s. 101; F. Sümer, *X. yüzyılda Oğuzlar*, DTCFD, XVI/3-4, s. 150.

³ İdrisî'nin 1154 yılına âit haritasında «Kumanya» adıyla zikredilen Deşt-i Kıpçak baritasında hududlar İrtiş'den Karpatlar'a kadar uzanmaktadır. (W. Barthold, *aynı eser*, s. 103); İdrisî'nin 1154 yılına âid haritası Minorsky'nin *Hududü'l-âlem* neşrinde mevcuttur (bk. s. 219).

⁴ W. De Tiesenhause, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, İ. Hakkı İzmirlî trc., İstanbul 1941, s. 368-371, 413-414, 375-377, 389-391, R. Grousset, *l'Empire des Steppes*, Paris 1960, s. 242.

Kafkasya'yı ve Harezmi ülkesini de içine alarak genişlemişti. Böylelikle Deşt-i Kıpçak, hududları ve sahası itibariyle daha geniş bir mânâ kazanmış ve büyümüş olmaktadır⁵. Dolayısıyla Deşt-i Kıpçak, dar mânâsıyla Kıpçak Hanlığı devresindeki; geniş mânâsıyla ise Cuci Devleti zamanındaki Kıpçak sahasını ifade etmektedir. Kıpçak Hanlığı devresinde, yukarı Bulgarya, Kuzey Kafkasya, Harezmi ülkeleri, Deşt-i Kıpçak'dan ayrı ve müstakil birer ünite oldukları halde Kıpçak unsurun yerleşme sahası dâhilinde idiler. Yalnız bu ülkeler Kıpçak Hanlığı'nın siyâsi hududlarının haricinde olup, yukarı Bulgarya müstakil bir hanlık; Harezmişahlar Devleti'nin bir parçası ve Kuzey Kafkasya'da başlı başına bir ülke idi. Cuci Devleti'nin teşekkülünden sonra, hem coğrafi hem de etnik bünye bakımından Deşt-i Kıpçak'ın tabii parçası durumunda olan mezkûr ülkeler, Cuci hanedanının idaresi altında siyâsi birliğin teşekkül etmesiyle birlikte Deşt-i Kıpçak mefhumuna ithal olunmuşlardır. Deşt-i Kıpçak ahvâlini izah ederken, bilhassa etnik yapı bakımından Kıpçak Hanlığı devresi ile Cuci Devleti zamanını karşılaştırmak için daima geniş mânâsıyla Deşt-i Kıpçak'ı esas almak zârûrî olmaktadır. Zirâ dar mânâsıyla Deşt-i Kıpçak'ın hâricinde kaldığı halde, geniş mânâda Deşt-i Kıpçak'ın içine giren adı geçen ülkeler için gerekli mukayese ve izahı yapmak mümkün olmayacaktır. Zaten geniş mânâsıyla Deşt-i Kıpçak, dar mânâsıyla Deşt-i Kıpçak'ın genişleyerek tabii hududlarına erişmiş hâli olmaktadır.

b — Mogol İstilâsından Önce Deşt-i Kıpçak : Kâşgarlı Mahmud'un ifadesinden XI. yüzyılda Türk illeri içinde en mühimlerinden birisi olduğu anlaşılan Kıpçaklar⁶, İrtiş ile Yayık ırmakları arasındaki Batı Sibiryâ bozkırlarında yaşıyorlardı. Bunlar XI. yüzyılın ortalarında Yayık ve İtil ırmaklarını geçerek Karadeniz'in kuzeyindeki ovalara girdiler. Aynı yüzyılın ikinci yarısında ise güneye inerek Aral ve Sirderya'nın kuzeyine hakim olmuşlar⁷ ve aynı zamanda batıdaki hakimiyetlerini Karpat dağlarına kadar genişletmişlerdir⁸. Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar,

⁵ Bu husus, Arab müelliflerinden el-Ömerî'nin eseri *Mesâlikü'l-Ebsar*'da sarıh bir şekilde tesbit olunmuştur. (bk. W. De Tiesenhause, *aynı eser*, s. 378-380).

⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugati't-Türk*, Besim Atalay neşr., Ankara 1940-1943, I. 28, 30-33, 101, 154, 361, 379, 392, 396, 474, 480; III, 139, 147, 379.

⁷ F. Sümer, *aynı makale*, s. 133.

⁸ Bizans İmparatoru Aleksi Komnenos ile anlaşılan Kıpçaklar, başbuğları Togurtak ve Maniak idaresinde hatta Balkanlar'a da inerek Bizanslılar'la birlikte 29 Nisan 1091'de Peçenekler'i ağır bir mağlûbiyete uğratmışlardı (Akdes N. Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul; 1937, s. 224).

bu tarihe kadar Deşt-i Hazar, Sirderya boylarından Yayık ırmağına kadar uzanan bozkırlar ise Oğuz memleketi olarak bilinmekte iken; artık XI. yüzyılın ortalarından itibaren birbirinin devamı olan her iki bozkır bir bütün olarak, Şark kaynaklarında Deşt-i Kıpçak adıyla anılacaktır⁹.

Kıpçaklar'ın Doğu Avrupa'da zuhûr etmeleriyle birlikte Avrupa kaynaklarının da Kıpçaklar hakkında mâlûmat vermeğe başladıklarını görmekteyiz. Kaynaklarda Kıpçaklardan Latinler Komanus, Bizanslılar Homanus, Macarlar Kun, Ruslar Polovets, Almanlar ise Falben adlarıyla bahsetmektedirler¹⁰. XI. asrın sonlarında Kıpçakların, şarkta İrtiş havzasından garbda Karpat dağlarına kadar yayılmaları; güneyde Sirderya, Harezmi, Hazar Denizi ve Karadeniz'den Kuzeyde Slav knezlikleri ve Kama havzasındaki Bulgar ülkesine kadar genişlemeleri, adlarının, nüfûzlarının ve illerinin ne derece büyüüp geliştiğini göstermektedir. Kıpçaklar'ın bu sahalarla yayılmaları, Peçenekler'in Hazar Denizi'nin kuzeyinden Balkan yarımadasına inmeleri, Hazar Devleti'nin sükûtu ve Oğuz ilinin kısmen Mâverâünnehir yoluyla Ön-Asya'ya, kısmen de Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara göç etmeleriyle meydana gelmiştir¹¹.

XI. yüzyılın sonu ve XII. yüzyılın başlarında Aral gölüne yakın çevrelerde oturan Kıpçaklar'a Kanglı da dendiğini görmekteyiz. Hattâ Kanglılar, XII. yüzyılın sonlarında başlı başına bir il mâhiyetini almışlar¹² ve bu arada yerleşmiş oldukları Harezmi ülkesinde de kesafet kesbetmişlerdir¹³. XII. yüzyılda Karahıtay Devleti'nin öncüleri olan bazı Kıtay (Hitay) kabileleri Aral gölünün kuzeyindeki bozkırlara yerleşmişlerdi. Bu kabilelerin, bir müddet sonra Kıpçakların içinde eriyerek Kıpçaklaştıklarını göreceğiz¹⁴.

9 Barthold, Deşt-i Kıpçak tâbirine ilk defa XI. yüzyıl müelliflerinden Nâsir-ı Husrev'de rasladığını söylemekte ise de bu husus vuzuha kavuşmuş değildir. (F. Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1967, s. 58).

10 Rasonyi, *Tuna Havzasında Kumanlar*, Belleten, sayı 11-12, s. 403; Rahmeti Arat, *Kıpçak maddesi*, İ. A.

11 Rus vekayinâmeleri, ilk defa 1054 senesinde Kıpçaklardan Polovets ve onların da yerlerinden oynattığı Oğuzlar (Bizans kaynaklarında «Uz»)'dan da Torki diye bahsediler (Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 59; A.N. Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 37, 103).

12 F. Sümer, *aynı makale*, s. 133, 153.

13 Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri, *Mukaddimetü'l-Edeb*, Z.V. Togan nşr., İstanbul 1951, s. 33-34. XIII. yüzyılın başında, Harezmsah Tekiş'in Kanglı prensesi Terken Hatun'a evlenmesinden sonra, Kanglılar'ın Harezmi ülkesinde tam mânâsıyla nüfûz sâhibi olduklarını görmekteyiz (İ. Kafesoğlu, *Harezmsahlar Tarihi*, Ankara 1953, s. 41-42).

14 Zeki Velidî Toğan, *Türkîli (Türkistan) Tarihi*, İstanbul 1942-1947, s. 29-30.

Kıpçakların Karadeniz'in ve Hazar Denizi'nin kuzeyindeki ovalara girmeleriyle bu sahadaki hâkimiyetleri sona eren Peçenekler¹⁵, Oğuzlar (Uzlar)¹⁶ ve Hazarlar¹⁷'dan Peçenek ve Oğuzlar'ın büyük bir kısmı Balkanlara inmekle beraber; bu ovalarda kalan bakıyyeleri, Kıpçakların idâresi altına girmişlerdi¹⁸. Kezâ, federasyon mahiyetinde 10 kabileden müteşekkil olan Hazar Devleti, yıkılınca Hazar ilinin dağılan kabileleri de Deşt-i Kıpçak'da kalmışlardı. Bunlar dahi büyük Kıpçak ilinin bünyesine katılmış bulunuyorlardı¹⁹.

X. ve XI. yüzyıllarda Orta İtil havzasının Türk seknesi arasında Bulgarlar²⁰ ve bunlara komşu durumunda olan Başkurtlar²¹ ile Suvarlar²² görmekteyiz. Başkurtlar ve Suvarlar, Dîvânü Lûgati't-Türk'de isimleri birlikte zikredilmektedir²³. Bilâhère Deşt-i Kıpçak'da üstün Kıpçak hâkimiyeti teessüs edince, bu Türk toplulukları da büyük Kıpçak ilinin bünyesine karışmışlardır. Deşt-i Kıpçak'ın bu yapısı, bize «Kıpçak» isminin muhtelif Türk illerine ve topluluklarının hepsine âlem olduğunu ve Kıpçak ilinin de bu isim altında toplanmış olan Türk kavimleri birliği olduğunu ifâde etmektedir. Yalnız bu kavmi yapının haricinde mütâlece edilmesi gereken miktarları fazla olmayan bazı gayri Türk unsurlar da mevcuttu. Bunlar, Bulgar ülkesinde oturan Fin toplulukları²⁴; Kırım'ın Kefe ve Suğdak limanlarında ticâret kolonileri bulunan Grekler ve Cenevizliler²⁵; Bulgar, Saksın

15 *Hudûdü'l-âlem*, s. 312-315, vr. 18b.

16 *Aynı eser*, s. 311-312, vr. 18b.

17 *Kezâ*, s. 450-460, vr. 38b.

18 A.N. Kurat, s. 104-105; R. Grousset, *L'Empire des Steppes*, s. 241.

19 Z.V. Togan, *Hazarlar mad.*, İ. A.

20 *Hudûdü'l-âlem*, s. 460-462, vr. 38b; *Dîvânü Lûgati't-Türk* I, 30, 32, 437, 456; II, 67, 225; Barthold, *aynı eser*, s. 22.

21 Z.V. Togan, *Türkîli Tarihi*, s. 29-30.

22 İtil ırmağı kenarındaki «Saksın» şehri Suvarların en mühim merkezleri durumundaydı ve bu şehir, Bulgarlara yakın bir mesafede idi (*Dîvânü Lûgati't-Türk*, I, 437). Bulgar ise Kazan'ın 115 km. güneyinde olup, İtil'in sol kıyısına 7 km. mesafededir (*Hudûdü'l-âlem*, s. 461).

23 *Dîvânü Lûgati't-Türk*, I, s. 28-32.

24 A.N. Kurat, *Kazan Hanlığı*, DTCFD, XII/3-4, s. 239-240.

25 Bu Grekler ve Cenevizliler dâimî surette Trabzon Rum İmparatorluğu ile irtibatla idiler (R. Grousset, s. 308).

ve İtil²⁶'de ticâretle meşgul olan Saklablar²⁷, Tatlar, Çerkesler ve Alanlar (As)'dır²⁸.

XI. yüzyılın ikinci yarısında Deşt-i Kıpçak'da hâkimiyetlerini tesis eden Kıpçaklar, 1223 Kalka muharebesine kadar olan bir buçuk asrı mütecâviz uzun devrede bu geniş ülkede hakikî bir üstünlük kurmuş görünmektedirler. Bunun neticesi olarak kendi bünyelerinde birleştirdikleri birçok Türk topluluklarına kendi adlarını vermişlerdir. Hattâ hakimiyeti kaybetmelerinden sonra da Cuci Ulusu'nun esasını teşkil ettikleri için, Cuci Ulusu da aynı isimle anılmış, daha önce de zikr edildiği vechile Cuci Devleti, «Kıpçak Hanlığı»; Batu Han soyundan gelen hükümdarlar ise «Kıpçak Hanı» olarak adlandırılmıştır. Rusların, bu bozkırları tamamen işgal etmelerine kadar da «Deşt-i Kıpçak» ismi, hayatîyetini muhafaza etmiştir.

Deşt-i Kıpçak'ın Mogollar tarafından fethi (1223-1240)

İran'ı, Azerbaycan'ı ve Gürcistan'ı fetheden, Cebe²⁹ ve Subitay Noyanlar'ın idaresindeki Mogol ordusu³⁰ ileri harekâtına devam ederek önce Şirvan'a, oradan da Derbend üzerinden kuzey Kafkasya'ya girmişti. Müsterek düşmana karşı birleşen Kafkas kavimlerinden Alanlar, Çerkesler ve Lezgiler, Kıpçaklarla birleşerek; Mogolları karşılamak üzere müttefik bir ordu ile harekete geçtiler. Fakat Mogollar, «Türk-Mogol kardeşliği»nden bahsederek Kıpçakları müttefiklerinden ayırmağa muvaffak olmuşlar; hatta bunun nişanesi olmak üzere Kıpçaklara daha önce elde ettikleri ganimetlerden de vermişlerdi. Bundan sonra Mogollar, yalnız kalan Kafkaslı müttefikleri kılıçdan geçirerek, daha sonra Kıpçaklar üzerine yürüdüler ve onları

26 Hazar Devletinin merkezi olan bu şehir, İtil ırmağının mansabına yakın olup 965'de Knez Syatoslav tarafından tahrib edilmiştir. (A.Y. Yabubovsky, *Altınordu ve İnhitât*, H. Eren terc., İstanbul 1955, s. 6).

27 İslâm coğrafyacıları, Slavlara Saklab (çoğulu Sakaliba) demektedirler (*Hudûdü'l-âlem*, s. 427).

28 Alanlar (As), Kafkasya'nın en kuvvetli kavmi olup, merkezleri Monkas (Maghas) idi. (*Hudûdü'l-âlem*, s. 444-446).

29 *Gizli Tarih*'de bu sefere Cebe'nin katılışına dair sarîh bir ifade yoktur.

30 R. Grousset, Grenard'ın tahminine göre Cebe ve Subitay idâresindeki ordunun 25 bin kişi olduğuna işaret ediyor (s. 306).

da perişan ettiler³¹. Bu arada Kıpçak Han'ı Konçak da telef olanlar arasındaydı³².

Vaziyetin vahametini idrak eden Kıpçak hanlarından Kotan Han, damadı Mistislav de Galiç ile diğer Rus prenslerini Mogollar üzerine müsterek bir sefere ikna etti. Kıpçak Han'ına katılan Galiç, Kiyef, Çernikof ve Smolensk prensleri, kuvvetleriyle birlikte harekete geçtiler. Cebe ve Subitay önce ric'at ederek, müttefiklerin iyice yorulmalarını ve birbirlerinden ayrılmalarını beklediler. Azak denizine dökülen Kalka ırmağı boyuna geldikleri zaman Mogolların beklediği fırsat zuhur etti. 31 Mayıs 1223'de geriden gelen kuvvetleri beklemeden Kıpçak Hanı Kotan Han ve Galiç Prensi Mistislav, kendi kuvvetleriyle harbe başladılar; fakat Mogollar'a karşı ağır bir mağlûbiyete uğradılar³³. Geriden gelen Kiyef Prensi Mistislav da teslim olmağı kabul etmesine rağmen kendisini ve ordusunu kurtaramamıştır. Yalnız Vladamir Grandük'ü Yuri, müttefiklerine zamanında katılmadığı için kendisini ve ordusunu bekleyen mâlûm âkıbetten tesadüfen kurtulabilmiştir³⁴.

Mogol ordusunun Kalka muzafferiyetinden sonra düşmanlarını tâkib etmeyerek Kırım'a girip büyük bir ticâret limanı olan Sudak şehrini yağmaladıklarını görmekteyiz³⁵. Bundan sonra da Cebe ve Subitay idaresindeki Mogol ordusu, muzaffer olmasına rağmen, galibiyet pahalıya mal olmuş olmalı ki, geri dönmek üzere yola çıkmışlardı. Hatta Aktuba ırmağı'nın³⁶ İtil ırmağı'ndan ayrıldığı büklüme yakın bir mevki'de ânî baskın veren Bulgarlar, Mogollara ağır zayıat verdirmişlerdi³⁷. Böylelikle Mogol ordusu, ilk Deşt-i Kıpçak seferinden muzaffer çıkmalarına rağmen, hayli hırpalanmış olarak Asya'ya dönmüştü.

31 İbnü'l-Esir'e göre ilk çatışmada netice alamayan Mogollar, bu hileye baş vurmuşlardı (W. De Tiesenhausen, s. 54).

32 P. Pelliot, Rus kaynaklarında Konçak Han'ın isminin Yuri Konçakoviç şeklinde nakledilişine istinâden hanın hristiyan olması lâzım geldiğini söylemektedir (A propos des Comans, J.A., 1920, s. 149).

33 E. Bretschneider, *Medieval Researches*, London 1910, I, 297.

34 R. Grousset, s. 308.

35 Arab müverrihlerinden İbnü'l-Esir göre, Sudak şehrinin halkı ve tüccarları kurtulmak için bir kısmı dağlara kaçarak saklanmış, bir kısmı da gemilere binerek Anadolu Selçuklu ülkesine sığınmışlardır (W. De Tiesenhausen, s. 55).

36 İtil ırmağı, Berke Sarayı'ndan önce yaptığı büklümden sonra iki ana kola ayrılarak akar. Ayrılan ikinci ırmağın adı Aktuba'dır (bk. Z.V. Togan, *Türkîli haritanı*).

37 İbnü'l-Esir, Asya'ya dönen ordunun 4000 kişi olduğunu naklediyor (W. De Tiesenhausen, s. 61).

Cengiz Han, 1225 tavuk yılında, Harezmşahlar üzerine yaptığı seferden dönerken, yaz mevsimini İrtiş ırmağı civarında geçirdikten sonra sonbaharda Tula boyundaki yurduna dönmüştü³⁸. Büyük oğlu Cuci Han'ı Doğu Kıpçak ve Harezm ülkesini idare etmek üzere bırakmıştı. Zira ilk Kıpçak seferinde müessir netice alınmadığı için Cuci Han, muhtemelen, yeni hazırlanacak olan seferin tertibinde ileri karargâh vazifesini de görecek³⁹. Cuci Han'ın bir kaza neticesinde, 1227'de babası Cengiz Han'dan altı ay önce ölmesi üzerine, yerine geçen oğlu Batu Han (1227-1256)'ın, 1228 sıcağında toplanan kurultayda Kıpçak seferi ile vazifelendirilişi, bu hususu destekleyici mahiyettedir. Zirâ Batu Han, irsen babasının ülkesine sahip olduğu gibi ona âid vazife ile de tanzif olunuyordu. Bu kurultayda Çağadai ve Batu başta olmak üzere «Sağ kol» prensleri, Otçigin Noyan, Yegu ve Yesunge başta olmak üzere «Sol kol» prensleri, Tolui başta olmak üzere «Merkez» prensleri, prensesler ve damatlar, Ogodai'yı Kaan seçmişler, o da ikinci Kıpçak seferini, üç madde ile ilân etmişti⁴⁰.

- 1) Sefere Batu kumanda edecek,
- 2) Merkezden gönderilen kıt'alara, Guyuk kumanda edecek ve Batu'nun emrinde olacak,
- 3) Bütün prensler büyük oğullarını bu sefere gönderecekler.

Bu maddeler, Deşt-i Kıpçak seferine verilen ehemmiyeti bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. 1229 yılında başlayan ikinci Kıpçak seferini başkumandan olarak bizzat Batu Han idare etmiş ve Kalka muharebesinin muzaffer kumandanlarından Subitay Noyan, Deşt-i Kıpçak'ı tanıdığı için bu savaşlar sırasında Batu Han'ın yanına, sözü dinlenen bir müşavir olarak katılmıştı. Ogodai Kağan'ın emri mucibince, Cengiz sülâlesinin bütün şubelerinden birçok prens kendi kuvvetleriyle Batu Han'ın ordusuna iltihak etmişlerdi⁴¹. Deşt-i Kıpçak'a giren Batu Han idaresindeki Mogol ordularıyla Kıpçaklar arasında şiddetli muharebeler cereyan etmekle beraber, bu ça-

38 *Mogolların Gizli Tarihi*, Ahmed Temir nşr., Ankara 1948, s. 186.

39 R. Grousset, Cuci Han'ın doğu Deşt-i Kıpçak'da kalışını istiklâlini ilân etmek isteyişine yorumlamaktadır (s. 309). Fakat kaynaklarda bu hususu destekleyen ifadeye rastlanamamıştır.

40 *Mogolların Gizli Tarihi*, s. 191.

41 Batu başkanlığında sefere katılanlar, Subetay Noyan, Tuli Han'ın oğulları Mungge ve Bücek, Ogodai'nin oğulları Guyuk ve Kadan, Çağatay'ın oğulları Börü, Baydar ve Külkân, Cuci evlâdından Orda, Şiban, Tenggut idi (Reşidüddin, *Câmi'ü't-tevârih*, B. Kerimi nşr. Tahran 1338, I, 474).

tuşmanın ilk yıllarına aid gerekli mâlûmatı kaynaklarda bulamamaktayız. yalnız Reşidüddin'in *Câmi'ü-tevârih*'inde ve Cüveynî'nin *Cihangüşâ*'sında 1235-1236 yıllarında Kıpçakların, Bulgarların, Başkurtların ve As (Alan)ların müştereken Mogol ordularına karşı son mukavemet savaşları anlatılmaktadır. 1236 baharında (633 cumâde'l-âhır) Uluberli aşiretinden Başbuğ Baçman idaresinde Kıpçaklar, Başbuğ Çıku ve Başbuğ Bayan idaresinde Başkurt ve Bulgarlar, Başbuğ Kaçır Üküle idaresinde de As (Alan)lar ittifak ederek harekete geçmişlerdi. Batu, Şiban Orda ve Tangut, Başkurt ve Bulgar ülkesine yürüdüler; arazinin çetinliğine rağmen bu ülkeleri zabta muvaffak oldular. Kıpçak Başbuğu Baçman, İtil ırmağı boyunda bir müddet savaştı ve nihayet 1236-37 kışında İtil'in aşağı kısmında bir adada yakalanarak Munge ve Bücek tarafından katledildi⁴². Berke Han, 1238 yılında Kıpçaklarla son bir savaş daha yaptı⁴³. Bu savaştan sonra 40 bin çadır Kıpçak, Başbuğ Kotan idaresinde Macaristan'a hicret ettiler⁴⁴. Aynı yıl içinde, Mungge ve Kadan, Çerkesler üzerine yürüyerek onları hükümdarlarıyla birlikte telef ettiler. 1239 yılında Guyuk, Mungge, Börü ve Kadan idaresindeki Mogol kuvvetleri, bir buçuk ay kuşatmadan sonra Monkas (Maghas) şehrine girdiler⁴⁵. Bu şehir, Asların payitahtı idi.

Mogollar, Deşt-i Kıpçak'ın fethiyle uğraşırken bir taraftan da Rus prenslikleri üzerine sefer yapmaktan geri kalmadılar. Riyasan Prensi Yuri, Riyasan'da ve kardeşi Roman, Kolomna'da muhasara edilerek, 1237 aralık ayının sonunda kendileri katl ve şehirleri tahrib edildi. 1238 Şubatında, Moskova yağma olundu. Susdal Prensi II. Yuri, Susdal ve Vladimir şehirlerinin tahribine mâni olamadı; kendisi de 1238 martı başında katl edildi. Bir kısım Mogol kuvvetleri de Yaroslav ve Tver'i yağmaladılar. Kuzeydeki Novgorod, mevsim muhalefeti dolayısıyla kurtulmuştu. Ertesi senenin sonunda Çernikof yağmalandı. 1240 aralık ayında Kiyef zaptolunarak tahrib edildi⁴⁶. Ukrayna'dan sonra Mogol ordusunun bir kısmı Baydar ve Koydu idaresinde Polonya'ya girdiler. 1241 şubatında Vistül'ü buzlar üzerinden geçerek Krakovi'ye kadar gittiler ve Polonya Prensi IV. Boleslas, şehri boşaltarak kaçmıştı. Mogollar şehri yakarak Ratibor üzerinden Oder'i geçtiler ve Silezya'ya girdiler. Nisan ayında, Silezya Dükü Hanri'nin idaresinde-

42 Reşidüddin, I, 475-476; Cüveynî, *Tarih-i Cihân-guşâ*, Mirza Muhammed nşr., London 1937, III, s. 9.

43 Reşidüddin, I, 476-477.

44 R. Grousset, s. 329-330.

45 Reşidüddin, I, 477.

46 R. Grousset, s. 330; Yakubovsky, s. 41.

ki Alman ve Töton şövalyelerinden müteşekkil 30 bin kişilik orduyu bozdular. Bundan sonra Baydar ve Kaydu idaresindeki bu Mogol ordusu, Moravya'ya girdi ve oradan da Macaristan harekâtını yapmakta olan diğer Mogol ordusuyla birleşti. Batu'nun kumandasında ve Subeyday'ın müşavirliği altında toplanan Mogol orduları, üç koldan Macaristan'a girdiler. 11 Nisan 1241 günü Moğol ordusu, Avrupa'daki zaferlerinin en mühimini Sava ve Drava ırmaklarının mansabına yakın bir mevki'de Macar kralı IV. Bela'ya karşı kazandı. IV. Bela, Adriyatik sahillerine kaçtı. Bundan sonra Peşte'yi yağmalayan Mogol orduları, Batu idaresinde Viyana yakınında Neustadt'a kadar ilerleyip Gran şehrine hücum ettiler; orada 1241 yaz ve sonbaharını dinlenmekle geçirdiler. Kadan idaresindeki bir ordu, Macar Kralını takib için Dalmaçya'ya kadar inerek oraları da yağmalayıp geri döndüler. 1241 aralığında, Ogoday Kağan'ın ölüm haberi geldiği için Mogol şefleri sür'atle geri dönmeğe başladılar. Guyuk ve Mungge, Macaristan harekâtından önce Batu ile bozuşarak geri dönmüşlerdi. Batu Han da 1242 ilkbaharında Eflâk, Boğdan ve Moldavya ülkelerini çiğneyerek sene sonunda İtil koyundaki ordasına döndü⁴⁷.

1242 yılına kadar devam eden muharebelerin neticesinde Cuci Ulusu'nun hakimiyet sahası, İrtiş ırmağından batıda Karpat dağlarına ve Tuna'nın ağzına kadar uzanıyordu. Bu tarihlerden sonra teşekkül eden Cuci Ulusu'nun ilk hükümdarı, bütün muharebeler sırasında başkumandanlık vazifesini deruhte eden Batu Han idi ve babasının ismi ile anılan ulusun hakiki müessisi olmuştur.